

Egy történeti példa

– hálózatok a népművelés történetében a II. világháborúig

Belovári Anita¹

Abstract **A Historical Precedent – Networks in the History of Adult Education until World War II.** We can conclude social processes from the functioning of the networks. As steady networks can only develop in well functioning social constructions, it is worth to study the society from the view of networking – even in historical ways. The educational systems constitute knowledge networks. Adult education, which is traditionally the civilian community’s duty, responds much more sensitively to social changes. That is why I have chosen this field as the subject of my study.

Keywords network • history • adult education • society

Bevezetés

Kisebb-nagyobb sikereket felmutató korai előzmények után a tudatos népművelés megteremtésének időszaka a 18. sz.-tól számítható, amikor is a résztvevők még nyilvánvalóan nem voltak tisztában a hálózatok erejével, a kapcsolati tőke kialakításának szükségességét is inkább csak ösztönösen érezhették, és hogy mindez tudománnyá válik, az természetesen meg sem fordulhatott a fejükben. Mégis egyértelműen kimondható, hogy a hálózatképződés a legkorábbi kezdeményezésektől jelen volt a területen, bár, mint a fentiekből kitűnik, természetesen nem tudatos módon.

A polgárosodás, az iparosodás és az urbanizáció, sőt a demokrácia gondolatának megszületése ekkorra hozott létre olyan erős társadalmi formációkat, amelyek optimális körülményeket teremtettek az önszerveződő hálózatok születésének. Az erős társadalmi kapcsolatok, amelyek felelősek voltak ezekért a civil szerveződésekért, egyben lenyomatai az adott társadalom stabilitásának. *„Erős kölcsönhatások nélkül nincs a társadalomnak körülírható, körülhatárolható szerkezete, erős kapcsolatok nélkül a társadalom alkotóelemeire esik szét.”*²

Mindezeknek köszönhetően ezen hálózatok vizsgálata történelmi közegben is rendkívül tanulságos, általuk következtethetünk a társadalmak fejlettségére. Jelen tanulmányban erre ürügyül egy klasszikus tudáshálózat, a népművelési mozgalom vázlatos vizsgálata szolgál. Annál is inkább, mivel az oktatásnak ezen területe máig meghatározóan társadalmi feladat, szemben a közoktatással, amelyben az állam a döntő szerepvállaló.

¹ Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar

Email: belovari.anita@ke.hu

² Bertalan Péter 2015: Hálózatok az oktatásban. in *Jelen kötet*.

A történelmi közeg születése – a tudatos népművelés kezdetei

A népművelés kezdete nem választható el a felvilágosodás időszakától, ideológusainak álláspontjától, amelyben megpróbálták meghatározni – azaz immár elméleteket gyártani róla –, hogy miben rejlik a társadalom sikerességének titka. A korszakból adódóan az erre adott gyors és egyértelmű válasz: a tudománytól, oktatástól, az ezekből eredő felvilágosodástól. *„A felvilágosodás tanítása, hogy t.i. az emberi ész hatalma végtelen, a világ megismerhető, az ismereteket el lehet terjeszteni, s a tudomány szabadokká, gazdagokká és boldogokká teszi az embereket, valamint az a tény, hogy azokban az országokban ahol a felvilágosodás tanai elterjedtek, fellendült a tudomány és szélesebb körben terjedt, nagy gazdasági fellendülés indult meg, arra a következtetésre indítja mind az uralkodókat, mind az egyes felvilágosult embereket, hogy az ország és polgárainak boldogulását, a szegénységtől való megszabadulását a tudatlanság felszámolásával lehet elérni.”*³ Az elképzelés alapjaiban hibás, hiszen a felvilágosodás éppen azokban az országokban hódított legerőteljesebben, ahol a gazdasági fejlettség Európa egészéhez képest a leginkább elől járt (Anglia, Franciaország), így a fellendülés valójában nem a felvilágosításhoz kötődött, inkább a fejlett gazdaságok teremtették meg a modern ideológiát. A későbbi tapasztalat arra mutatott rá, hogy oktatás csupán ott lehet sikeres, ahol a lakosság anyagi körülményei megteremtik az igényt a tanulásra, ugyanakkor meggyökeresedik a gondolat, hogy a további boldogulás alapja a művelődés. Mégis ez a fentebb idézet ideológia motiválta a 18. sz.-i gondolkodókat, esetenként gyakorlati megvalósítókat.

A gazdaságilag fejlettebb országokban arra is mód nyílt, hogy az ideológiai mellett gyakorlati szükségyszerűség is megjelenjen, amely az oktatás, esetünkben a felnőttoktatás megteremtésére irányult. Ha abból indulunk ki, hogy a társadalom előrehaladásának eszköze az oktatás, vélhetően a gyermekkorban kezdődő kötelező népoktatásnak kellett volna először elterjednie. Mégis azt látjuk, hogy pl. Angliában az erre irányuló törekvések csupán az 1870-es években érték el céljukat, míg a felnőttnevelés/oktatás már a 18. sz.-ban széles körben hódított. Ez jelzi, hogy az ideológia önmagában nem elég, ha nem kíséri társadalmi szükségyszerűség. Az ideológia arra készíti a gondolkodókat, adott esetben a döntéshozó szerveket, hogy felülről jövő kezdeményezésekkel próbálják megteremtteni az elméletben már megalapozott kereteket, a tapasztalatok azonban arra mutatnak rá, hogy az alulról jövő kereslet nélkül nincs tartós siker. Szintén erre mutat rá, hogy a népművelés kezdeti célkitűzései elsősorban nem az oktatásra, sokkal inkább a szabadidő hasznos eltöltésére irányultak, éspedig az ipari forradalomból adódóan éppen Angliában. Bár volt kísérlet a műveltség kiterjesztésére is (pl. 1727-ben Glasgowban az egyetemi professzorokat kötelezték nyilvános előadások tartására),⁴ a technológiai fejlődés csak a 19. sz. II. felében tette szükségessé a munkások számára a magasabb műveltségi szint megszerzését, amit a szabadegyetemi mozgalom hatalmas sikere is alátámasztott (I. később).

A népművelési mozgalom kezdetekor, a 18. sz. végén – 19. sz. elején sokkal égetőbb kérdés volt a szabadidő eltöltésének kérdése. Az iparosodással járó gyors urbanizáció új életforma megjelenését hozta magával. A kezdetleges ipari városokban, a hosszú mun-

³ Novák József 1975: *A magyar népművelés története I. 1772-1919*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 19. o.

⁴ Kovalcsik József 1986: *A kultúra csarnokai I*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

kaidő után a munkások számára igen kevés kikapcsolódási lehetőség nyílt, amelyek (kocsmák, bordélyházak) nem is voltak összhangban az elvárt viselkedési normákkal. Az egyházak mindezt értelemszerűen igen károsnak ítélték meg, erkölcsnemesítő mozgalmak egész sora látott napvilágot. A korai munkásmozgalmi törekvések a munkálatók számára új megvilágításba helyezték a kérdést. Részben érdekükké vált, hogy a munkások politizálás helyett („helytelen” gondolatok helyett) úgyszintén inkább a „megfelelő” etikai normákat közvetítő – többségében vallási – mozgalmak irányába terelődjenek. Tovább nyomatékosította a kérdést, hogy a munkásmozgalom sikeresen lépett fel a munkavállalók érdekében, s bár ez egy igen hosszú folyamat volt, idővel kivívták a rövidebb munkaidőt, jobb anyagi feltételeket, amely több szabadidővel járt, következőképp nyomatékosan ismét felmerült a szabadidő hasznos eltöltésének kérdése.

Visszakanyarodva gondolatmenetünk elejére: a szabadidő hasznos és erkölcsös (!) eltöltésének kérdése neuralgikus pont volt már a 18. sz.-ban is, ugyanakkor a népművelés motivációjának merőben praktikus, gyakorlati szempontja. A gond megoldására széles körű mozgalmak jöttek létre: az antialkoholista egyesületek, keresztény egyetek, munkásklubok kezdetben helyileg a templomokban, imaházakban működtek, azaz, hálózatuk úgy jött létre, hogy rátelepültek egy már meglévő intézményi hálózatra. Nem feltétlenül jelentette ez azt, hogy így létre is hozták saját jogon működő hálózatukat, de nem is zárta ki.

Fontos példája az önálló hálózat megszületésének a Vasárnapi Iskola intézménye, amely főleg angolszász nyelvterületen (Anglia, USA) futott be jelentős karriert. A vasárnapi iskolák kiválóan megfelelték mind a munkaadók, mind a munkavállalók céljainak. Előbbiek az erkölcsi nevelésen és viselkedéskultúrán túl elvárták a középosztálybeli értékrend közvetítését is. A munkások számára, és ez témánk szempontjából igen tanulságos, éppen a kapcsolatrendszer, a közösség, ha úgy tetszik a hálózat kiépülésének eszközét jelentették. (Ellentmondásos módon, gyakran voltak a korai munkásmozgalmi csoportok találkozásának helyszínei is, hiszen más közösségi tér nem állt rendelkezésre.) A vasárnapi iskolák tevékenységeinek széles skálája is jelezte, hogy a szabadidő eltöltése egyben milyen sikeres kapcsolatképző módszert is jelenthet, hiszen az esti iskolák, vitakörök, művelődési egyesületek új közösségeket; a fesztiválok, népiünnepélyek ezen közösségek számára lehetőséget jelentettek a hálózat megerősítésére. Az alhálózatok pedig végül létrehoztak egy csúshálózatot, 1785-ben megalakult Sunday School Societyt, azaz a vasárnapi iskolákat összefogó szövetséget.⁵

És mi is ennek a jelentősége? A társadalmi hálózat kialakulásával „új társadalom” jöhetett létre. Az intézmények, mint pl. a vasárnapi iskola lehetőséget teremtett a történelmi szerepében meggyengült, a megélhetést biztosítani már nem tudó faluból az újonnan létrejött ipari városokba áramló hagyományait és gyökereiket veszített – főleg fiatal – népességszámú csoportoknak, hogy közösséget, új társadalmi tőkét találjanak. „A társadalmi tőke alatt olyan nem anyagi erőforrást értünk, amely a hálózatokat alkotó szereplők közötti kapcsolatok eredményeként jön létre, és a társadalmi együttműködés különböző (például családi, szomszédsági, települési, nemzeti) közösségi szintjein végbemenő társadalmi és gazdasági folyamatokat befolyásolja.”⁶ Azaz, a szabadidő hasznos eltöltésétől, szerencsés esetben, egy a társadalmat és gazdasági előrehaladást is

⁵ Kovalcsik, 1986.

⁶ Kollányi Bence – Molnár Szilárd – Székely Levente 2007: *Társadalmi hálózatok, hálózati társadalom*. http://www.ittk.hu/netis/doc/ISCB_hun/04_MKSZ_halozat.pdf (2015.05.20) 5. o.

befolyásoló közösség részesévé válhatunk. Ugyanakkor a társadalmi tőke az egyén számára ez előrejutás eszköze is, s mint ilyen, valós „vagyon”, tőkét jelent. Robert Putnam, amerikai kutató szerint a társadalmi tőke alkotórészei:

1. a társadalmi hálózat: baráti találkozók, látogatások, szomszédi kapcsolatok, társadalmi események,
2. a civil elkötelezettség: közösségekben való részvételi hajlandóság, véleménynyilvánítás, tagsági viszonyok, választásokon való részvétel stb.⁷

A vasárnapi iskolákhoz hasonló, egyházi kezdeményezésként jött létre az YMCA (Young Men's Christian Association) és YWCA (Young Women's Christian Association). Ezek a szervezetek, amelyek eredetileg fiatal kereskedelmi alkalmazottak lelki életének segítésére jöttek létre 1844-től, azért is megemlíthendők, mert a hálózati együttműködést új szintre emelték, amennyiben – mivel az oktatásban is érdekeltek voltak –, együttműködést építettek ki oktatási intézményekkel, egyetemekkel. Ma is igen jelentős ifjúsági szervezetként működnek.⁸ Jelentőségüket mutatja, hogy számos országban, így Magyarországon is létrehoztak hasonló szervezeteket a mintájukra, nálunk – és ez jelzi a magyarországi ipari fejlődés, urbanizáció és polgárosodás jelentős megkésettységét – jellemzően a két világháború között. A KIE, a Soli Deo Gloria, a KALOT és a KALÁSZ azonban, bár a maguk területén sikeresen működtek, tevékenységükben nem fedtek le olyan széles spektrumot, mint angol mintaképeik.

Fejletlenebb társadalom – népművelés ideológiák mentén. A magyarországi kezdetek

Mielőtt továbbhaladnánk a külföldi példák áttekintésében, természetesen ki kell térnünk a magyarországi helyzetre. Ahogy fentebb már utaltam rá, nálunk a helyzet az alapoktól különbözött, így természetesen teljesen más képet mutatott.

A felvilágosodás hatása természetesen ide is elért, akár a kormányzati törekvéseken keresztül (felvilágosult abszolutizmus), akár a hazánkban is jelen lévő felvilágosult gondolkodók munkásságából adódóan. Ami azonban hiányzott, az éppen az a tényező, ami a fentebbiekben már érintett módon a felvilágosodás ideológiájából működőképes praktikumot hozott létre: az iparosodás és a polgárosodás. Valójában a mindennapokban nem történt olyan nagyságrendű változás, amely megteremtette volna az eddig is és ezután is agrárius gazdaságú országban az alulról jövő társadalmi igényt a népművelésre, a felnőttek (de akár a gyerekek) képzésére is. A mezőgazdasági munkavégzés ugyanis nem igényelt – legalábbis a korabeli állapotok ismeretében – magasabb szintű, intézményes iskolázottságot.

Ami Magyarországon is volt, az néhány kezdeményezésre kész, jelentős társadalmi lelkiismerettel rendelkező művelt személy, akik – látva az ország elmaradott voltát és embertársaik nyomorát – a felvilágosult ideológiát megpróbálták gyakorlattá tenni. A két programot: az ország felemelését és a nép nyomorának enyhítését pedig egy nevezőre hozni.: a közműveltség *„az ország minden rendű lakosaira kiterjedjen”*... így *„a legegységűbb rendű és sorsú emberek is a maguk elmebeli tehetségeket az emberi társaság javára fordítanák”* – fejt ki Bessenyei József, a magyar felvilágosodás vezető

⁷ U.o. 12. o.

⁸ Kovalcsik, 1986.

ideológusa „Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék” című röpiratában.⁹ Azaz, a cél nem feltétlenül az egyén boldogságát elősegíteni azáltal, hogy tanultság segítségével előrébb jusson az életben, sokkal inkább az, hogy ez az egyéni műveltség az „emberi társaság”, az ország társadalmának építőköve legyen. Ahogy a fentiekben már rámutattam: az elgondolás ugyan téves volt, de a hit benne erőteljes.

A másik igen jelentős korabeli személyiség e területen, aki gyakorlati megvalósításra is rászánta magát, Tessedik Sámuel szarvasi lelkész volt. Ő, amellet, hogy írásaiban Bessenyeihez hasonló gondolatokat vallva hirdette a nép műveltségbeli felemelésének szükségességét, szűk pátriájában ennek meg is teremtette a lehetőségét: hosszas szervezőmunka után 1779-80-ban létrehozta mezőgazdasági iskoláját, a Gyakorlati gazdasági kertet, más néven az Institutum Tessedikianumot. Támogató társadalmi környezet hiányában az iskola nem sokáig állt fenn, de igazi mintaintézménnyé vált.

Hasonló kísérletet hajtott végre Festetics György, aki Tessedik modellje után hozta létre gazdasági iskoláját, a Georgikont 1797-ben, miután jelesül felismerte, hogy birtokainak (következésképp mások birtokainak is) szakszerű ismeretekkel bíró vezetőkre van szüksége. Az iskola vezetésére Tessediket is meghívta, bár ő visszautasította a megtisztelő feladatot.¹⁰

Szintén jutott szerep Tessediknek Nákó Kristóf 1802-ben Nagyszentmiklóson felállított gazdasági szakiskolájában, amely éppen Tessedik tervei alapján kezdte meg működését.¹¹

Ha Tessedik szerepét nem figyeljük, ezek egymástól független, elszigetelt kísérleteknek tűnének. Tessedik mint összekötő kapocs azonban áruklódó jel. Maroknyi újító szándékú elméleti és gyakorlati szakemberre, filantrópra, felvilágosult gondolkodóra utal, akik ugyan szervezeti hálót nem tudtak létrehozni, de kétségkívül kapcsolatban álltak egymással, mintegy szellemi hálót alkotva. Ilyen volt Berzeviczy Gergely (közgazdasági író), Nagyváthy János (mezőgazdasági szakember, író, Festetics pártfogoltja, a Georgikon tanára, Mitterpacher tanítványa), Balásházy János (mezőgazdasági szakíró, Keszthelyen tanult), Mitterpacher Lajos (tanár a pesti egyetem agrártudományi tanszékén, Tessedik követője), akik mind ismerték és tanulmányozták egymást.

Ez egy nem lineáris hálózat, hasonló azokhoz amelyekben „*A rendszerek tagonként bővülnek, folyamatosan újabb és újabb elemek, csoportok adódnak a meglévő elemekhez, ami sok szempontból meghatározza azt, hogy az egyes komponensek mely más tagokkal állnak kapcsolatban*” – fejti ki Barabási Albert-László hálózatkutató.¹² Ez esetben a csomópontok vélhetően Tessedik Sámuel és/vagy Festetics György lennének, a kapcsolatot pedig a közös érdeklődés, kutatásai terület, illetve célok jelenthetik, mint ilyen tudáshálózatként értékelhető. Ebben az esetben „...*hálózat-szervezés kifejezett célja új tudás generálása, tagjait az információáramlás, valamint a tudás cseréje kapcsolja össze.*”¹³ A hálózat további épülését azonban erősen behatárolta a magyar

⁹ Novák, 1975. 23.o.

¹⁰ Sári Mihály 1998: Parasztiskolák, felnőtt-iskola-kísérletek a felvilágosodás korában Magyarországon. in Maróti Andor- Rubovszky Kálmán-Sári Mihály (szerk.): *A magyar felnőttoktatás története*. Budapest: 1998. KLTE, 94-98.o.

¹¹ Für Lajos 1989: Tessedik Sámuel. in Für Lajos – Pintér János: *Magyar agrártörténeti életrajzok III*. Budapest: Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

¹² Dávid Imre 2011: *Barabási Albert-László, a hálózatelmélet egyik megteremtője*. http://informatikatortenet.network.hu/blog/informatika_tortenet_klub_hirei/barabasi-albert-laszlo-ahalozatelmélet-egyik-megteremtoje (2015.05.20)

¹³ Bertalan Péter 2015: Hálózatok az oktatásban. in *Jelen kötet*.

társadalom, a politika és tudomány korabeli fejlettségi szintje, aminek következménye volt az iskolák hosszú távú működésképtelensége is.

A reformkor folyamán jelentős változás a körülményekben nem állt be. Legalábbis nem akkora, ami pregnáns fordulatot okozhatott volna a magyarországi népművelés potenciális rendszerében. Történt azonban előrelépés. Elsősorban is, a reformkor gondolkodói másképp látták a népművelés szerepét, és ezzel párhuzamosan a fontosságát is. Köszönhetően a nemzeti érzelem születésének, valamint a felismerésnek, hogy a nemzetbe nem csak a nemesség, de az alacsonyabb társadalmi státuszú néprétegek is beleértendőek – hiszen a reformmozgalom a sikert csakis a nemzeti összefogástól várhatta –, a „nép” művelése, műveltség általi felemelése új fontosságot nyert. Kitűnt az is, hogy a népművelés a társadalom feladata, ebben a politikai környezetben legalábbis biztosan, hiszen éppen a bírált kormányzattól nem várhattak hatásos lépéseket ez ügyben. A korabeli kormányzatok amúgy sem ismerték fel még a népművelésben rejlő lehetőségeket. A civil kurázsi amúgy is meghatározó tényező a kapcsolati háló kiépítésében (l. fentebb Putnam gondolatait). Annál is inkább, mert a „feudális” és benne az egyházi oktatásról alkotott reformkori vélemény erősen lesújtó volt. „... a nevelés helyét a babonák, az előítéletek foglalják el és amit tudnia engedtek (t.i. a parasztnak), arra volt kiszámítva, hogy engedelmes barom maradjon.” – érvel Vajda Péter író, természettudós.¹⁴ A természettudományos oktatás elmaradottságát is az egyház számlájára írták, ami fájó pont lehetett, hiszen a felvilágosodás tanításai – ezen belül a modern természettudományok iránti érdeklődés – Magyarországon ekkor még nagyon élénkek voltak. A társadalmi feladat, a civil kezdeményezések jelentősége ekkor tudatosult a magyar társadalom tanultabb, a megelőző korszaknál nyilvánvalóan szélesebb és politikai okok miatt lelkesebb rétegében. Így hát természetesen a népművelő kezdeményezések nagyobb számban jelentek meg.

A népművelő kezdeményezések nagyobb száma, azonban nem jelentett átütő sikert a területen. A civil társadalom ugyan felélénkült és számos kezdeményezéssel állt elő, ezek azonban nem önálló népművelési munkáról szóltak, inkább egyéb – társadalmi, gazdasági és szociológia célokért küzdő – egyesületek, szervezetek, intézmények altévékenységei voltak. Ilyen – felnőttképzéssel is foglalkozó – országos szervezetek voltak pl. A Lótenyésztő Társaság (később Magyar Gazdasági Egyesület), a Magyar Iparegylet, Honi Iparvédegyelet vagy a Természettudományi Társulat. Mivel azonban ezek a népművelő tevékenységek inkább az anyaszervezetekhez kötődtek, egymással erős hálózatot nem építettek ki, a népművelés továbbra is erősen sérülékeny területe maradt a kultúráközvetítésnek.

Modernizálódó modellek, erősödő közösségek Nyugat- és Észak-Európában

Időközben Nyugat- és Észak-Európában a népművelés egyre jobban felértékelődött, és új formái jöttek létre. Ahogy fentebb már említettem, a 19. sz. II. felére Angliában az ipar már olyan fejlettségi szintre jutott, amely megkövetelte a képzettebb, tanult munkásrétegek kialakulását. Ugyanakkor a munkásmozgalom hatására a munkafeltételek lassan javultak, a munkások egyre több szabadidővel rendelkeztek, anyagi körülményeik is kedvezőbbé váltak, így kialakulhatott egy rétegük, amely maga is előnyösnek találta a tanulást. Szerencsés módon ezt a hivatalos oktatási intézmények is felismerték,

¹⁴ Novák, 1975. 50. o.

így kialakulhatott a rendkívül sikeres University Extension mozgalom (az egyetem kiterjesztése), amelyet 1873-ban a Cambridge-i Egyetem kezdeményezett, amikor is kihelyezett tanfolyamokat hozott létre Nottinghamban, Leicesterben és Derbyben.¹⁵ Az ötlet gyors sikert aratott, annál is inkább, mert könnyített módon nyújtott lehetőséget az egyetem elvégzésére a munkavégzés mellett. A példátlan gyorsasággal országszerte szétterjedt mozgalom felhívja a figyelmet egy – az ipari fejlődés által lehetővé vált – új hálózatképző elemre: a modern infrastruktúrára. Ennek a gyors fizikai terjedésnek ugyanis az Angliában ekkorra már erősen kiépített vasúthálózat volt a titka. A vidékre kihelyezett tanfolyamokat az ún. „utazó előadók” tartották. Ennek a mozgalomnak több nagyon fontos hálózatot is köszönhetünk, az egyéni kapcsolati tőke építéseken kívül. Az egyik maguknak a szabadegyetemeknek a kapcsolatrendszerre, amely lehetővé tette, hogy 1894-ben már kongresszuson vitassák meg tevékenységüket. A másik – ami talán még fontosabb hálózat – az egyre növekvő számú tanuló munkást összefogó Worker's Education Association, amely 1903-ban jött létre, pártoktól és egyházaktól függetlenül, tehát önálló hálózatot létrehozva.

Szintén Angliából indult ki az ún. Settlement mozgalom, amely szociálpolitikai alapon a nyomornegyedekbe helyezte ki a népművelési tevékenységet és szélesebb értelemben alkalmazta azt. A helyben megépített népházakban (ahová az aktivisták ki is telepedtek) számos elfoglaltságra nyílt lehetőség. A népházak mintáját jelentő People's Palace-ban, az East Enden volt nagyterem, könyvtár, téli kert, olvasóterem, műterem, billiárdterem, gyűléstermek, orgona, uszoda; alkalmazni lehetett koncertek, bálók, irodalmi estek, sportfoglalkozások szervezésére, az egyesületek számára pedig gyülekezéshelyként funkcionált.¹⁶ A settlement mozgalom jelentőségét hangsúlyozza, hogy hamarosan számos ország átvette a mintát, egész hálózatát létrehozva a népházaknak: megjelentek Amerikában, Franciaországban, Németországban, még Magyarországon is, bár nálunk a szociálpolitika fejletlensége miatt nem futottak be hosszú távú sikert.

Ez idő alatt más utakat jártak be Skandináviában. A máig tartó sikertörténetet jelentő népfőiskolák először Dániában jelentek meg és létrehozásuk Nikolaj Severin Grundtvig evangélikus teológus, lelkész nevéhez fűződik. Hivatásából adódóan gondolhatnánk, hogy ez is egy egyházi intézményi hálózatra épülő mozgalom volt. Valójában, ha közelebbről megvizsgáljuk, az egyház ugyan kereteket nyújtott, de a mozgalom a civil szféra valódi sikere. A háttérben az ország (és egyben hasonlóképp Skandinávia) sajtáságos gazdasági helyzete húzódik. Az ipari nyersanyagok híján agrárius berendezkedésű gazdaságban a nemesség már viszonylag korán eljutott a jobbágyfelszabadításig, amelynek egyik oka a föld nem túl jó minősége volt, amely nyilvánvalóvá tette, hogy a mezőgazdaság megújításához új módszerekre van szükség. (Szemben a magyar viszonyokkal, ahol a jó minőségű föld ellenérdeklte tette a földbirtokos osztályt a jobbágyfelszabadításban, illetve – még súlyosabb problémaként – a földosztásban.) A Dániában szétosztott földeket aztán a birtokosok nem önállóan művelték, hanem létrehozták a máig mintaértékű szövetkezeti rendszert (amely önmagában is szép példája a sikeres hálózatépítésnek). A rossz minőségű földek nem tettek lehetővé a gabonatermelést, ezért jóval intenzívebb ágazatokra tértek át, mint a tej-, tojás-, hústermelés. Az optimális hozamokra és értékesítésre a szövetkezeti rendszer (közös infrastruktúra-fejlesztés és terményértékesítés) jelentette a garanciát, amelyben a profit arányosan eloszlott. A szövetkezeti

¹⁵ Kovalcsik, 1986.

¹⁶ U.o.

rendszer és az új típusú gazdálkodás azonban új típusú ismereteket is szükségessé tett. A társadalom, amennyiben profitot akart termelni, erősen érdekeltté vált ezeknek az ismereteknek, illetve új társadalmi normáknak (erős, önálló, öntudatos, voltaképp kockázatvállaló és vállalkozókész emberré válni) a megszerzésében. Mindezen prioritások elsajátítását a hagyományos iskolarendszer nem tette lehetővé, azonban nagyon erős társadalmi igény alakult ki irántuk. Erre nyújtott választ Grundtvig rendszere, a bentlakásos népfőiskola, amelyet azonban a későbbiekben a közösségek már saját maguknak szerveztek, és nem csak Dániában, hanem egész Skandináviában, illetve majdan Európa-szerte. A mozgalom nyomatékosan Skandináviában gyökeresedett meg, érthető módon, hiszen kifejezetten az itteni viszonyokra fejlesztették ki. Ott azonban máig tartó sikertörténetnek számít. A népfőiskolák mai is részei az oktatási rendszernek, mintegy alternatívaként, erőteljes társadalomképző szerepet fejtve ki. Magyarországon a két világháború között egészen erős kísérleteket tettek ennek a formának a meghonosítására, azonban éppen az optimális társadalmi körülmények hiánya akadályozta a hosszabb távú meghonosodását.¹⁷

Polgárosodó társadalom – versengő hálózatok Magyarországon

A Kiegyezés után Magyarországon is rohamos iparosodás és urbanizáció kezdődött, ami természetesen társadalmi szempontból polgárosodással is együtt járt, a polgári értékrend felerősödésével, megélnékül civil étellel. A megváltozott körülmények felhívták a figyelmet a népművelésre. A társadalom felismerte a modern kor kihívásait, az oktatás előnyeit, a műveltségben nem részesülő rétegek lemaradását, amely azonban akadályozta a további fejlődést. Ez már a politikusokban is tudatosult, különösen erőteljesen a dualizmus első éveiben, amikor a civil kezdeményezések még nem erősödtek fel. Eötvös József komoly erőfeszítéseket tett a népművelés meggyökereztetésére, kultuszminisztersége idején először merült fel az állami beavatkozás igénye, azonban éppen ő hangsúlyozta, hogy ez társadalmi feladat, és persze a kormánynak sem állt rendelkezésére az új oktatási ágazat megszervezéséhez szükséges pénzügyi eszköz. Természetesen a külföldi minták sem mutattak ebbe az irányba.

Időközben – szintén nem kis mértékben külföldi példák után, külföldi kapcsolatok révén, külföldi hálózatok részeként – a legkülönbözőbb szervezetek, és nem utolsósorban politikai mozgalmak, pártok figyeltek fel a népművelésben rejlő lehetőségekre. Ez utóbbit azért kell hangsúlyoznunk, mert a hamarosan fellendülő népművelő tevékenység, amely a századfordulóra eléri aktivitása csúcsát, a korszakban kimondottan ideológiák mentén szerveződött. Az ún. szabadoktatás korában nagyon sokan és nagyon sokféleképpen vettek részt a felnőttek oktatásában. Új elméletek is születtek, az újfajta gyakorlathoz igyekeztek az elméletet is megteremteni. Ugyanakkor súlyos és a későbbiekben is előrejelző problémát jelentett, hogy a magyar népművelésnek nem alakult ki önálló, kifejezetten a helyi viszonyokra kifejlesztett arculata, módszertana. A külföldi minták pedig – és ezt esetenként már a korban is felismerték – nem voltak alkalmasak a helyi viszonyok körében való adaptálásra. A szabadegyetemekhez hiányzott az öntudatos munkásréteg, a magyar ipar sem volt azon a szinten, hogy a műveléséhez feltétlenül magas szintű tudásra lett volna szükség, az egyetemek pedig elitista szemléletmódról

¹⁷ Belovári, Anita 2009: Egy kaposvári népfőiskola az 1920-as években a közigazgatási iratok tükrében... „Acta Scientiarum Socialium XXIX. sz. Kaposvár 2009.sz. 3-18. o.

téve tanúbizonyságot, arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a szabadegyetem az egyetem színvonalának süllyedését hozná magával. A népfőiskolák meghonosodását akadályozta, hogy Magyarországon a jobbágyfelszabadítást nem kísérte földosztás, következésképp a földtelen, nincstelen paraszti rétegeket semmi sem motiválta a művelődésre. A settlement mozgalom elterjedését pedig a szociálpolitika, sok esetben a szociális érzékenység hiánya tette behatárolttá.

Ugyanakkor a korszak népművelői már voltak annyira tudatosak, hogy felismerték a problémákat: a minőségi ellenőrzés hiányában hullámzó színvonalú, de gombamód szaporodó felnőttképzéssel foglalkozó szervezetek megosztottságát. A számos ideológia közül, amelyek mentén szerveződtek, a két legizmosabb (akár a politikai életben) a nemzeti, konzervatív és az inkább baloldali, liberális beállítottság volt a jellemző. S bár a századforduló táján már maguknak a felnőttképző szervezeteknek támadt igénye a helyzet rendezésére, ez az alapvető eszmei szembenállás miatt nem valósulhatott meg. A korszakban létező számos népművelési hálózat, bár tudott egymásról, nyilvánvalóan nem tudott együttműködni a gondolkodásmódbeli különbségek miatt. Így ezek a hálózatok nem tudtak utat találni egymáshoz, s bár a céljuk látszólag ugyanaz volt, a hálózatok hatásai inkább kioltották, mint erősítették egymást. Az 1907-es Szabadtanítási Kongresszus naplójából – ahol egyébként a rendezés, sőt az állami beavatkozás igénye is ismételten felmerült – mindez tökéletesen kiolvasható, ahogy egyébként a hozzászólások alapján jó eséllyel lehetne kapcsolati hálót felállítani az ágazat legreprezentatívabb résztvevői között, akik képviseltették magukat az országos találkozón.¹⁸

A rendezés igénye tehát az állami centralizációt vetítette előre. A népművelési törvény tervezete el is készült még a világháború kitörése előtt, azonban a bekövetkező viláégés jó időre levette a napirendről.

A világháború és a forradalmak kettős hatása – a demokratikus és a diktatórikus út

Az I. világháború után az iparosodott Ny-Európa népművelésének első számú célcsoportja, a munkásság, minden eddiginél kedvezőbb körülmények közé került. A forradalmak hatására a szociális védelem gondolata is meghonosodott, a Népszövetségen belül létrejött az ILO (Nemzetközi Munkaügyi Szervezet), 1919-ben pedig bevezették a 8 óras munkaidőt is. Mindezek hatására megnőtt a szabadidő, a szabadidős intézményeket fejlesztették (pl. kultúrház, sporttelep, fürdő, uszoda, könyvtár stb.) A népművelő törekvések is kedvező környezetben fejlődhetek tovább.

Ugyanakkor a világháború, a forradalmak okozta mentális és gazdasági válság számos országban társadalmi-politikai bizonytalansághoz vezetett, amelyet csak súlyosbított a hamarosan bekövetkező világgazdasági válság. Ennek hatására Európa számos országában a diktatórikus berendezkedés felé fordultak (széles skálán elhelyezkedve a diktatórikus jellegű berendezkedés és a totális diktatúra között). Az ilyen autoriter típusú rendszerek közös jellemzője pedig a minél erőteljesebben centralizált, az élet minden területét ellenőrző berendezkedés, amely lehetővé teszi, hogy az uralkodó rezsim kritikussait, ellenfeleit kiszűrjék, a lakosságot pedig a rendszer hívévé tegyék. Ennek módszerei között szerepel a nép nevelésére kiemelten alkalmas oktatás (és ezen belül a népművelés) ellenőrzése és saját képre formálása, illetve a kedvezmények nyújtása az

¹⁸ Vörösváry, Ferenc (szerk.) 1908: *A Szabad Tanítás Pécsen 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának Naplója*. Budapest: 1908. Franklin Társulat. Reprint: Pécs: 1997. Dialóg Campus.

érintett társadalmi csoportok számára, melyektől cserébe teljes rendszerhűséget vártak. Erre rímelő népművelési gyakorlat alakult ki pl. Olaszországban, a fasiszta állam győzelmét követően, amikor létrejött az Opera Nazionale Dopolavoro (Munkautáni Nemzeti Szervezet), amely megszüntette az civil egyesületeket, egységes állami szervezetbe tömörítve őket, így lehetővé vált erőteljes ellenőrzésük. Ez a szervezet aztán széles körű lehetőségeket nyújtott a (rendszerhű) munkásságnak. A már hagyományos továbbképzések és kulturális lehetőségek mellett egészen az újdonságnak számító olcsó turizmusig. Hasonló módon működött később a náci Németországban a Kraft durch Freunde mozgalom.

Mindeközben a politikailag stabilabb, ha úgy tetszik szerencsésebb országokban a 19. sz.-ban kialakult jó gyakorlatok, rendszerek, hálózatok töretlenül folytatták működésüket, akár napjainkig (ahogy arra a népfőiskolák kapcsán már céloztam is).

Kísérlet a felülről jövő hálózatszervezésre – állami centralizáció a két világháború között Magyarországon

Magyarországon az új politikai rendszerben a centralizáló törekvések érvényesültek. A szabadoktatás korának ekkorra vége szakadt, olyannyira, hogy az új kormányzat a „szabad” szót még a retorikából is száműzte: az új elnevezés az iskolán kívüli népművelés lett. Klebelsberg Kunó 1922. évi 123,500. III/b. számú rendeletében a népművelés feladatait egy, erősen a kultuskormányzat ellenőrzése alatt működő új szerve alá rendelte, amelynek neve: Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottsága lett. Mint a stratégiai szektorra avanszált oktatásügy része (a kultúrfőlény elmélet kiszolgálójaként) hangsúlyozásra került, hogy *„...az iskolánkívüli népművelés ügye a nemzeti kultúra szempontjából annyira fontos, hogy a minisztérium ennek nem csupán az általános irányítását és felügyeletét, de adminisztrációját sem adhatja ki a kezéből.”*¹⁹ Ilyenformán az adminisztrációs feladatokra a kultuszminisztérium keretei között új szerv jött létre, az Iskolánkívüli Népművelési Központ, amely később ellátta a valós irányítás és főleg ellenőrzés feladatát. A látszattal szemben ugyanis valójában nem az állam szervezte a továbbiakban a teljes népművelést, ehhez hiányoztak az anyagi eszközei, hanem a hamarosan megszervezett Iskolánkívüli Népművelési Bizottságokon keresztül, elméletileg kötelezővé tett beszámolóik segítségével szigorú ellenőrzést kívánt gyakorolni.²⁰ Azaz nem zárta ki a társadalmi szerveződések feladatból – nem volt abban a helyzetben – de erősen csorbította szabad működésüket (pl. anyagi támogatások feltételekhez kötésével). Hivatalos megfogalmazásban: *„Az iskolánkívüli népművelés újjászervezésével ennek társadalmi jellegét továbbra sem kívánom csorbítani. Az... a munka közvetlen végzése szempontjából a jövőben is elsősorban a társadalom feladata marad. Az állam... csak a szükségesnek mutató irányítással, erkölcsi és anyagi támogatással óhajtja előmozdítani... s természetesen... a szükséges ellenőrzést is gyakorolja.”*²¹

Bár a hatásos retorika és a nyomatékos korabeli sajtójelenlét miatt a Horthy-korszak felnőttképzése – és ezt az állami befolyás hangsúlyos voltának kellene köszönnünk -, mint a magyar népművelés egyik fénykora maradt meg az emlékezetben, valójában a

¹⁹ 132,243/1922. sz. VKM rendelet az Iskolánkívüli Népművelési Bizottságok szervezése tárgyában.

²⁰ Belovári, Anita 2010: Elmélet és megvalósítás az 1920-as évek felnőttképzési gyakorlatában. in Hajdicsné Dr. Varga Katalin (főszerk.): *Célok és módszerek a tudásalapú társadalom nevelési intézményeiben*. Kaposvár, KE. 116-123. o.

²¹ 132,243/1922. sz. VKM rendelet az Iskolánkívüli Népművelési Bizottságok szervezése tárgyában.

népművelési bizottságok jelentései szerint nem igazán volt működőképes. A központi-lag előírt hálózatképzés nem működött. A civil társadalmi csoportok csak helyel-köz-zel mutattak szándékot az együttműködésre, hiszen nem voltak érdekeltek benne. Mivel az állami szervezés szankcionáló szerepben lépett fel, pontosan az a bizalom veszett el, amely Putnam szerint az egyik legfontosabb hálózatépítő jelenség, és ahol a bizalom kölcsönös előnyökön nyugszik. A népművelő társadalmi szervezetek ezeket az előnyöket nem érezték. Sőt, esetenként ellenérdekeltség is felmerült. A nagyon népszerű műkedvelő színjátszó csoportok előadásait pl. sorra nem jelentették be, mivel az a darabok jogdíjának kifizetésével járt volna, ami hátrányosan érintette a kis falusi csoportokat. A baloldali szervezetek pedig a hatalom által kötelezővé tett ideológiahirdetési feladattal nem értettek egyet.²² Ugyanakkor az állami ellenőrző szerv, motiváló eszközök hiányában nem tudta vonzóvá tenni az össznemzeti együttműködést. Anyagi előnyöket nem tudott felajánlani a kooperációért, az esetleges szankciók pedig mint konkrétumok, nem jelentek meg, sem a rendeletekben, sem a gyakorlatban. Ha mindezekhez megvizsgáljuk a hálózatok legfőbb jellemzőit, amelyek stabilitásukat is nyújtják, tisztán látszik, miért bukott meg ez a kormányzati hálózatépítő szándék. A hálózatok jellemzői:

1. „több egyént, szervezetet átfogó, hálózati szinergiára épülő tartós kooperáció,
2. a hálózat elemeit alkotó szervezetek közötti komplex, gyakori interakciók, a kölcsönös interdependencia rendszere,
3. valamint az ezek talapzatán kialakuló, hosszú távú, nyer-nyer játszóra épülő kölcsönös, közös érdek.”²³

Nem segített a helyzeten, hogy a népművelés célközönsége ezekben az időkben a városi munkásság helyett – amely megbízhatatlanná nyilvánítottat a forradalmi megmozdulások miatt – immár a falusi agrárnépeség volt, azaz földrajzilag a hálózatnak inkább vidéken kellett volna építkeznie a városok helyett, ami egyrészt nagy nehézséget jelentett az infrastrukturális viszonyok elégtelensége miatt, másrészt a – többnyire szegényparaszti – agrárnépeség motivátlansága és civil öntudata nagyságrendekkel alulmúlta a munkásokét. A mezőgazdasági berendezkedésre való tekintettel ebben a korban a népfőiskolák, vagy azokra legalább messziről hasonlító gazdatanfolyamok kerültek a középpontba, azonban ahogy az fentebb már kifejtettük: a magyarországi körülmények csak nagy vonalakban emlékeztettek az adaptálandó skandináv mintát meghatározó közegre. Magyar modell kialakítására ekkor sem került sor.

Összegzés

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy az oktatás egy nagyon speciális ágazatának közel két évszázados történelmén keresztül rámutassak a hálózatok kialakulásának lehetőségére az oktatás ezen ágazatában. A népművelés azért különösen érintett terület e kérdésben, mert nagyon sokáig a társadalom feladatának tekintették, és valójában ott és azokban a korokban tudott igazán sikeresen működni, ahol erős civil öntudat alakult ki. Ahol a feltételek adottak voltak arra, hogy a civil kezdeményezések ne maradjanak

²² Belovári, Anita 2009: A „műkedvelő” a két világháború között Somogy megyében. in *Levéltári Szemle*. 59. évf. 2009. 4. sz. 53-63. o.

²³ Bertalan, 2015.

csupán egyéni, elszigetelt jelenségek. Ehhez természetesen arra is szükség volt, hogy erre az adott feladatra társadalmi igény is szülessen. A népművelés szempontjából ez azt jelentette, hogy ott tudott eredményesen funkcionálni, ahol valós, alulról jövő társadalmi igény alakult ki rá. Ez az igény pedig katalizátorként működhetett az alulról jövő önszerveződésre, amely az erős, stabil hálózatok sajátja. Erre nagyon jó példa a skandináv népfőiskoláké, vagy az angol kezdeményezéseké.

A szerencsésebb szociális helyzetben lévő, tanultabb rétegek filantróp hajlandósága nem lehetett elég. Még kevésbé az állami centralizációs törekvések, amelyek éppen ellenirányba hatottak, hiszen gyengítették a társadalmi kezdeményező képességet. Ez nagyon nyomatékos oka annak, hogy a magyar népművelés története, bár tele van jószándékkal, igen ellentmondásos.

Természetesen szólni kell a magyar polgári társadalom fejletlenségéről is. „*A társadalmi hálózatok történelmi formációk. A társadalmi rendszereket alkotó csoportok közötti erős és gyenge kapcsolatok jellemzik az adott történelmi korszak hálózati stabilitását illetve instabilitását.*”²⁴ Márpedig az oktatás, a kultúra széles körű sikerességének egyik kulcsa, a hálózatok kialakulása, amely túlmutat a helyi, izolált eredményeken. A magyar társadalmat alkotó csoportok kooperációs készsége vizsgált időszakunkban meglehetősen gyenge volt, akadályozva a hálózatosodást, azoknak a szerveződéseknek a kialakulását, amelyek tovább erősíthették volna ugyanennek a populációnak a fejlődését, teherbírásának növekedését.

Magyarországon a népművelés, érzésem szerint – dacára az erre mutató nagyon dicséretes törekvéseknek – ma sem alkot pregnánsan stabil, ütőképes hálózatokat. A life-long learning eszméje azonban csak az utóbbi évtizedekben nyert teret, a társadalmi igény mostanság izmosodik igazán. Mindez vélhetően ezen a területen is termékenyítőleg hat.

Felhasznált irodalom

Belovári, Anita 2009: A „műkedvelő” a két világháború között Somogy megyében. in *Levéltári Szemle*. 59. évf. 2009. 4. sz. 53-63. o.

Belovári, Anita 2009: Egy kaposvári népfőiskola az 1920-as években a közigazgatási iratok tükrében- „*Acta Scientiarum Socialium* XXIX. sz. Kaposvár, 3-18. o.

Belovári, Anita 2010: Elmélet és megvalósítás az 1920-as évek felnőttképzési gyakorlatában. in Hajdicsné Dr. Varga Katalin (főszerk.): *Célok és módszerek a tudásalapú társadalom nevelési intézményeiben*. Kaposvár: KE. 116-123. o.

Bertalan, Péter 2015: Hálózatok az oktatásban. in *Jelen kötet*.

Dávid Imre 2011: *Barabási Albert-László, a hálózatelmélet egyik megteremtője*. http://informatikortortenet.network.hu/blog/informatika_tortenet_klub_hirei/barabasi-albert-laszlo-a-halozatelmélet-egyik-megteremtoje (2015.05.20)

Für Lajos 1989: Tessedik Sámuel. in Für Lajos – Pintér János: *Magyar agrártörténeti életrajzok III*. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum.

Kollányi Bence – Molnár Szilárd – Székely Levente 2007: *Társadalmi hálózatok, hálózati társadalom*. http://www.ittk.hu/netis/doc/ISCB_hun/04_MKSZ_halozat.pdf (2015.05.20) 5. o.

Kovalcsik József 1986: *A kultúra csarnokai I*. Budapest: Művelődéskutató Intézet.

²⁴ U.o.

Novák József 1975: *A magyar népművelés története I. 1772-1919*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

Sári Mihály 1998: Parasztiskolák, felnőtt-iskola-kisérletek a felvilágosodás korában Magyarországon. in Maróti Andor- Rubovszky Kálmán-Sári Mihály (szerk.): *A magyar felnőttoktatás története*. Budapest: 1998. KLTE, 94-98.o.

Vörösváry, Ferenc (szerk.) 1908: *A Szabad Tanítás Péccsett 1907-ben tartott Magyar Országos Kongresszusának Naplója*. Budapest: 1908. Franklin Társulat. Reprint: Pécs: 1997. Dialóg Campus.